

Віра Просалова

**“ГАЙДАРІВСЬКОГО Я СТАВЛЮ ПІСЛЯ БАГРЯНОГО...”:
КІЛЬКА СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ЛАКУНАМИ В ЛІТЕРАТУРІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ**

Ігор Качуровський – відомий український письменник, літературознавець – небезпідставно вважав Василя Гайворонського одним із найбільших після Івана Багряного прозаїків, зауважуючи при цьому, що в еміграції він „залишився непоміченим”. Зі здобуттям Україною незалежності місце в літературному процесі, на його думку, посіли ті, хто „зумів вибитися на чужині в перший ряд”, отож, ієрархія, що склалася в літературі діаспори, механічно переносилася на всю українську літературу. Висловлене Ігорем Качуровським у 1993 році підтверджується і через 20 років: твори Гайдарівського й досі не видані в Україні, ювілей письменника (а йшлося про сторіччя від дня народження!) залишився непоміченим. Якщо не брати до уваги заходів, проведених за ініціативою місцевих ентузіастів – Володимира Березіна та Олександра Шаповала – в м. Костянтинівці, що на Донеччині, то, мабуть, цим би довелося й обмежитися. Організована в 2008 році конференція, присвячена творчій діяльності письменника, мала регіональний характер, видання однієї з кращих його повістей – „Заячий пастух” – невеличкий наклад (лише 100 примірників).

У статті з’ясуємо, чому талановитий письменник із Донбасу Василь Гайворонський (пізніше Гайдарівський), який мав багато задумів, творчих планів, не міг себе повною мірою реалізувати в інонаціональних умовах, які причини не дозволили йому адаптуватися на чужому континенті. З цією метою врахуємо, що творча діяльність у США, хоч і не загрожувала життю українського письменника, проте змушувала його працювати не лише для задоволення власних потреб, а і видання своїх творів. У статті враховуємо зізнання автора про те, що його твори – це „свідки і наслідки пережитого”, його автобіографія.

У Костянтинівці, де народився, робив перші кроки в житті, а потім працював В. Гайворонський, ще й донині мешкають його рідні. Дочка прозаїка – Антоніна Василівна Туровська (дівооче прізвище – Гайворонська) – згадувала про те, що пережила їхня родина, коли до них після появи відомостей про Василя Гайдарівського в „Енциклопедії українознавства” (“Гайдарівський Василь (*1906), справжнє прізвище Гайворонський, письменник, родом з Донбасу; чл. літ. групи „Забой” і ВУСПП, співред. журн. „Забой”, і „Літ. Донбас” (1930 – 33). 1933, разом із ін. укр. письменниками Донбасу, був засланий; пізніше, утікши з заслання, переховувався на Кавказі. Нині в ЗДА” (Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович. Репринт. відтворення. – К., 1993. – Т. 1. – С. 338., за редакцією В. Кубійовича) завітали непрохані гості і грізно допитувалися про батька, нищпорили по всіх шухлядах, переривали речі, шукали... Було вилучено майже все, що могло б хоч якось стосуватися батька. Лишилася лише хата, яку він почав будувати для родини і з якої в 1944 році виставили вибухнувши у далекий світ.

Щоб уникнути репатріації та не наражати на небезпеку дружину Марію Йосипівну і трьох дітей, які залишилися в Костянтинівці, Василь Андрійович Гайворонський несподівано для багатьох „став” Гайдарівським, змінивши

кілька літер у прізвищі. „В одному німецькому селі південної Баварії, під Альпами, уже після війни мені довелося ще раз міняти прізвище, – пояснював автор. – На нас, втікачів, почали полювати репатріаційні комісії чи місії. Представники совєтської влади їздили по селах і за своїм списком вимагали „ворогів народу”. І я попросив люб’язну секретарку бюргермайстра, щоб вона змінила в моєму прізвищі деякі літери. Це вона, хоч і не без страху, зробила” [1, с. 133]. Переслідувані владою українські літератори робили все, щоб уникнути репатріації: змінювали, як Гайворонський, прізвища, час і місце народження, переінакшували імена, ревно приховували родинні корені, вигадували собі біографію. Засуджений до розстрілу Сергій Давиденко, наприклад, привласнив прізвище загиблого побратима – Сергія Домазара – і друкувався вже під цим ім’ям, здобувши популярність як автор роману „Замок над Водаєм”, в основу якого були покладені події власного життя. Гайдарівський у цьому контексті людських доль, трагедій розлуки близьких людей не був винятком. Можливо, саме його рішення про зміну літер у прізвищі й виявилось рятівним і для нього, колишнього репресованого, і для його родини, яка, хоч і набралася страху, проте вціліла, тим більше, що інформація про письменника надійшла в Україну вже після смерті Й. Сталіна.

У 1929 – 1933 роках В. Гайворонський очолював письменницьку організацію „Забой”, був заступником головного редактора журналу „Літературний Донбас”. У трагічному 1933 році його було заарештовано і звинувачено у троцькізмі. „...Одного дня ГПУ закрило полотнищами машини, на яких друкували „Літературний Донбас”, присвячений з’їздові письменників, поставило біля машин озброєну варту, а вже вночі почалися арешти. Арештовано лише кілька душ, в тому числі Баглюка і мене. А решту письменників узяли під догляд” [1, с. 132], – пояснював письменник в автобіографії. Щоправда, йому вдалося втекти із заслання, довго переховуватися, замітати, так би мовити, сліди. Про цей важкий у житті період не раз згадував: „Мені після в’язниці довелося їздити, щоб знову не опинитись у державних лабетах. У Ставрополі, на північному Кавказі, я ходив із скринєю по вулицях, як скляр, вставляв шиби, на Каспійському морі два роки ловив рибу для дагестанського рибтресту, у Слов’янську працював вантажником” [1, с. 133]. Географія вимушених мандрів широка, а наслідок – урятоване життя. Письменник не хотів повторити долю свого товариша Григорія Баглюка, розстріляного в 1938 році у Воркуті, тому мусив бути обережнішим, винахідливим, адже завжди відчував відповідальність за родину.

В. Гайворонський, звичайно, погоджувався на будь-яку роботу, якщо вона давала можливість прожити. Його не лякала самотність, бо дозволяла зосередитися на втіленні художніх задумів, реалізуватися як творчій особистості. „Я так завжди працюю – беру чистий аркуш, пишу і відкладаю на праву сторону без поправок. Закінчивши розділ, перечитую, додаю, викреслюю, виправляю, а потім переписую начисто. Інколи така процедура триває кількакратно” [2, с. 73]. Ретельне шліфування написаного потребувало часу, зусиль, проте давало свої результати – художньо вправні твори, що задовольняли естетичні потреби найвибагливішого читача.

Реальних співрозмовників письменникові замінили герої майбутньої повісті, яку планував назвати „Кляте море” (так характеризували сезонні робітники

Каспійське море). Героями цього твору мали стати його товариші по праці: укладниці оселедців Дуся, начальник караманської групи Омар Махометов, члени бригади тощо. Праця на рибних промислах мало не закінчилася фатально для письменника: він захворів і ледве виборсався з пазурів смерті. Хворобу вдалося подолати завдяки звичайному курячому бульйону, що допоміг відновити сили, та лікам. Цю історію автор-творець художньо відтворив у оповіданні „Рятівна курка”, ніби допомагаючи читачеві розібратися в авторі-людині, збагнути його життєвий досвід. Привертає увагу те, що герой оповідання виявляє схильність до креативної діяльності, до діалогу зі своїми уявними героями, прототипами яких були добре відомі йому люди. Деталі життя самого автора надавали зображеному достовірності й переконливості.

Труднощі свого мандрівного життя письменник свідомо переносив у твори, тому й привертають увагу висловлювання його героя: „Якби я з’явився в своїй Костянтинівці, де колись побачив світ, там виріс і працював на фабриці, мене зразу б заарештували. А поза своїм містом я вважався повноправним громадянином з п’ятирічним паспортом” [3, с. 272-273]. Автор-творець, отже, художньо інтерпретував події, які пережив біографічний автор. Життєві перипетії – звинувачення у троцькізмі, арешт, утеча, мандрівний спосіб життя, зустрічі і знайомства з багатьма людьми – давали В.Гайворонському багатий матеріал для творчості, просилися на папір. Бажання творити – всупереч обставинам і безнадійності ситуації із друком – виявлялося сильнішим, ніж будь-які інші пориви. Автора не зупинила навіть конфіскація першої опублікованої в 1933 році збірки „Пугачівська рудня”, що так і не дійшла до читача.

Необхідно враховувати ситуацію, що склалася тоді у країні. „Процес нетерпимості й неприйняття будь-якої іншої позиції, „інакшості” загалом набуває тотальних рис із кінця 20-х років, тому лише на переломі 20-30-х років за рахунок цього владі вдалося встановити майже повний контроль над змістом літературних творів, – підкреслює М.Васьків. – Насамперед тому, що будь-яка „крамола” просто не потрапила би в друк, навіть якби митець відважився на її створення” [4, с. 137]. Якщо ж щось і потрапляло, то незабаром конфісковувалося. „Уже й тоді кров моя вимагала домішків чорнила. Мене не турбувало питання: навіщо писати? Хіба на те, щоб спалити, бо при першому ж, навіть випадковому обшукові < ... > доведе до обов’язкового арешту” [3, с. 274], – усвідомлював автор, проте все рівно писав.

У роки війни В.Гайворонський повернувся в Костянтинівку, певний час працював у редакції місцевої газети „Відбудова”, проте з наближенням лінії фронту лишатися в рідному місті не наважився: давався взнаки гіркий досвід переслідувань, випадкових заробітків, постійних мандрів. Як і Кузьма з оповідання „Дорога наша довга”, він прагнув уникнути зустрічі з НКВС будь-якою ціною, тікав подалі від надто пильних очей, що в кожній незнайомій людині шукали свого ворога.

Оповідання про довоєнне життя і воєнне лихоліття – „Щастя”, „Дорога наша довга”, „Чортове колесо” – не вкладалися в межі соцреалістичного канону, що панував у той час в українській літературі, тому й могли з’явитися лише за межами країни. В роки війни письменник друкувався на сторінках львівських, краківських, берлінських часописів.

Як особистість і прозаїк В.Гайдарівський сформувався в Україні. Адаптуватися до нових умов, у чужому оточенні, йому було значно важче, ніж молодим, ще не сформованим людям. Необхідно було вчити мову, заводити потрібні знайомства. У Філадельфії (США), куди його закинула доля, йому довелося все починати з нуля: шукати роботу, житло, залежати від власника помешкання, яке знімав певний час у письменника Зосима Дончука, облаштовувати побут... Автор відчував, як „тяжко тисло все пережите раніше” [1, с. 133], не давала спокою думка про родину, непокоїло, чи змогла дружина вберегти трьох малих дітей, чи не довелося рідним спокутувати його гріхи. (Його найменшій доньці Антоніні, коли батько вирушив на Захід, було тоді тільки два роки).

Схильний до рефлексій, зосередження автор не відчував міцного ґрунту під ногами, не міг звикнути до чужомовного оточення, іншої ментальності. Художня діяльність в умовах чужини дозволяла йому зберігати національну ідентичність, творчо реалізуватися. Цікаво, що свої найкращі твори такі відомі письменники, як Данте Аліґ'єрі, Адам Міцкевич, Семуїл Беккет, Еміль Іонеско, Володимир Набоков, Йосип Бродський, Чеслав Мілош, створили в еміграції, що змушувала їх із відстані – як географічної, так і часової – оцінювати пережите, гостро відчувати проблеми національного буття, виразно бачити ментальні особливості, усвідомлювати свою іншість та інакшість у чужомовному світі.

Звичний до степових просторів, автор почувався незатишно, некомфортно в новому оточенні: „Гори обступили наші касарні з усіх боків, як мовчазна й пильна сторожа. І побіч того громаддя триповерхові будинки здавалися іграшковими, як шкаралупи волоських горіхів”; „Гори нас тиснули, мов повдягалися ми в вузьку, з дитячих пліч, одежу. Нам, людям степів, бракувало повітря, хотілося зітхнути на повні груди, і не могли” [5, с. 145].

Непристосованість героя до нових обставин, несумісність української ментальності й американського способу життя знайшли вияв у оповіданні „Сенсація знічев'я”. Героєм твору постає Василь, який недавно прибув до США, тому гостро відчував стан свого відчуження, розриву зі звичним географічним і мовним середовищами. Ця обставина підтверджує, що його прототипом був сам автор, який не відразу освоївся на чужому континенті. Людина чутлива, сентиментальна, дещо обережна, герой відразу ж викликає подив у місцевих мешканців, бо відмовляється під'їхати з незнайомцями, розчулено шукає у траві кущ полину чи деревію, аби на повні груди вдихнути знайомі з дитинства степові пахощі. Для американців, які звикли їздити власним транспортом навіть на короткі відстані, герой здавався просто диваком, а для автора – його alter ego.

Для усвідомлення, чому письменник у США не зміг реалізувати задумане, необхідно враховувати і розпорошеність читачів після Другої світової війни, що не сприяла творчій діяльності, призводила до болісного розуміння марності зусиль. Твір, як стверджував Ю. Лотман, „потребує співрозмовника”, в умовах відсутності реального реципієнта призводить до творення уявного, ідеального. Необхідно брати до уваги й те, що цікавило українського читача на американському континенті. Колишні емігранти прагнули якомога швидше оговтатися в

чужій країні й потребували творів, які б допомагали їм реалізуватися тут і сьогодні, а не жити минулим. В. Гайдарівський переносив читача в Україну, художньо осмислював добре знане, пережите, отож, не давав бажаних рецептів швидкої адаптації до нових умов.

„Зв'язок між талантом, творчим доробком та славою чи принаймні літературним іменем далеко не прямолінійні, – вважав Ігор Качуровський. – Усе залежить від чотирьох факторів: ставлення критики, читацьке сприймання, особистість автора й останнє, найменш істотне, – його талант” [6, с. 529]. Талант, як не дивно, в еміграційних умовах виявлявся не головним. Ця обставина дещо прояснює ситуацію з Гайдарівським, який, за свідченням В. Біляїва, був скромним, не вмів і не хотів себе рекламувати, проте знав ціну добре знайденому слову, вдало сформульованій думці. Вимогливість до себе не дозволяла йому друкувати абищо, а на серйозну працю не вистачало часу. „Ці книжки потребують праці, а праця – часу, – зізнавався він у листі до П. Одарченка від 16 травня 1967 р. – Отже, як бачите, знову те ж саме зачароване коло” [2, с. 68].

Із цього зачарованого кола В. Гайворонський, який мав багато задумів, намагався вирватися, однак страх скотитися до аматорства, невдоволення створеним, потреба заробляти не лише на прожиття, а й на видання своїх творів надломлювали його морально, виснажували фізично. В. Біляїв дізнався від знайомих письменника, що „Гайдарівського мучила депресія, яка, як це часто трапляється з людьми надзвичайно чутливими і талановитими, призводила до запою” [2, с. 67]. Однією із причин цього була, на його думку, „диспропорція між власним талантом та обмеженою спроможністю його творчого застосування і виявлення” [2, с. 67]. Однак не слід забувати і про незагоєні душевні рани – насамперед втрату родини, друзів, зокрема Григорія Баглюка, наслідки багаторічних поневірянь.

Творча робота, за авторським визначенням „прихапцем і похапки”, В. Гайдарівського не задовольняла, не давала і не могла дати бажаних результатів. Талант редактора – чуйного, вдумливого, досвідченого – марно гинув, бо виявлявся не потрібним. Він не міг пристосовуватися, не міг заробляти, як це вдавалося більш спритним землякам, які вступали в кооперативи, включалися в фінансові операції, заводили потрібні знайомства, нових друзів.

Видання в 1962 році за кордоном книг „Заячий пастух” (у Нью-Йорку), „А світ такий гарний...” (у Буенос-Айресі, що в Аргентині) було помічено, проте сприйнято неоднозначно. Як і завжди, з'явилися заздрісники, яким щось не подобалося, навіть сама поява на літературному Олімпі перспективного прозаїка, проте домінували прихильні рецензії, їх авторами були І. Овечко, Г. Костюк, В. Сварог, А. Юриняк, С. Наумович, І. Смолій. Однак письменник болісно сприйняв несправедливі обвинувачення на свою адресу в газеті „Свобода”, вважав, що так можна загубити весь наклад книжки. Після цього інтенсивність його творчої праці – і на це було чимало причин – знижується, тому й доводиться йому зізнаватися в листах, що в 1965 – 1966 роках не надрукував нічого, хоч на той час мав дві незакінчені повісті.

Зі спогадів В. Біляїва стає зрозумілим, що В. Гайдарівський почувався „духовним емігрантом”, потребував людського спілкування, відчував його дефіцит у

чужомовному оточенні. Письменниця Галина Журба, яка також знімала помешкання в Зосима Дончука, познайомила його з Софією Пилипенко, яка згодом стала його дружиною, допомагала В.Гайдарівському знайти рівновагу в житті, відновити сили для реалізації творчих задумів.

Критично ставлячись як до „недоношених”, так і „переношених” (за власною характеристикою) творів, письменник усвідомлював, що „не мав, не має і не буде мати можливості систематично працювати” над втіленням задуманого, отож приречений на нереалізованість своїх творчих можливостей, неповноту вияву авторського Я. У листі до Дмитра Нитченка він зізнавався: „Друкував уривки з нового роману „Час покути”, хотів надрукувати книжкою, але несумлінний друкар-п’яничка взяв добрий завдаток, але не надрукував” [7, с. 55]. Пізніше, вже в 1968 році, автор знову пояснював чергову невдачу: „...Повість „Крадений батько”, над котрою працював останні два роки, я ухитрився десь забути у собвеї, і вона напевно потрапила до сміття. Перші випадки після цього я казився, не знаходив собі місця, та поволі примирився з обставинами, знаючи, що розпука справі не допоможе...” [7, с. 56].

Останній твір, над яким автор працював у 1964 – 1972 роках, а, закінчивши, пішов із життя, дістав символічну назву „Спокута”. Надрукована майже через двадцять років після написання за кошти дружини Софії Пилипенко, ця повість сприймається як вияв останньої волі автора. Однією з головних у ній була проблема спокутування гріха, що набуває масштабного виміру – як спокути всього народу („...Ми не змогли скористатися з обставин. І тому наш народ тепер спокутує” [8, с. 7]). Провинний народ втрачає своїх кращих синів і доньок, бо не використав своєї можливості, не знайшов виходу з неволі. Остання розмова Степана Солода з сином Миколою, після якої було репресовано батька, прояснює особливості родинних взаємин: батьки в розмові з дітьми намагалися уникати небезпечних тем, щоб не перекласти на них відповідальність за свої вчинки, тому молодше покоління не розуміло старшого, мусило лише здогадуватися про минуле батьків, їхні погляди на політику партії. Це призводить до нерозуміння і недовіри між найближчими людьми.

Письменник показує, як невинні діти розплачуються за гріхи батьків, які зрадили своїм юнацьким захопленням і пристосувалися до нелюдських обставин, приносячи тепер у жертву ненажерній репресивній машині найдорожче – своїх дітей. Головний інженер копальні – Юліян Доценко – сподівався врятуватися від репресій, донісши спочатку на свого безпосереднього керівника, а згодом і на сина, який необережно виклав йому свої міркування про владу, що здалися батькові провокативними. Усвідомлення дружиною і донькою Вірою ганебності поведінки Юліяна Доценка змушує їх діяти рішуче, покарати винного його ж методами. Замкнуте коло доносів намагався розірвати син репресованого Микола Солод, який відчув, як після арешту батька тугіше затягувалася петля навколо його родини, адже навіть кохана дівчина виявилася звичайнісінькою донощицею. Проте в особі Віри Доценко він знайшов розуміння і підтримку, тому, незважаючи на загальну гнітючу атмосферу недовіри і страху, вірить у майбутнє.

Повість підтверджує, що йдеться і про спокуту автора-творця перед своєю малою батьківщиною – Донбасом, де відбувається дія. Описуючи краєвиди

цього куточка України, його балки, терикони, що поросли споришем, степові простори, письменник переконував, що нічого милішого його серцю немає і не може бути. „Не дивись, Грищо, на Донбас як на російську провінцію, а дивись на нього як на серце України, будь, Грищо, чесним онуком свого діда-запорожця, пиши мовою народу, йому віддай свої здібності”, – радить Григорієві Баглюку свідомий українець Олекса Безпалько. Позиція цього героя близька авторській, адже він, виходець зі степового краю, лишився національно свідомим до кінця – всупереч усім обставинам. Згаданий у творі Василь Гайдамака – автор повісті про шахтарів „Пугачівська рудня” – має автобіографічну основу: помітні збіг імені й подібність прізвищ письменника та його героя. Сам В. Гайдарівський вважав свої художні твори „автобіографією”, маючи на увазі художнє осмислення ним добре знаного чи самим пережитого. Переконливим художнім відтворенням трагічних подій в Україні – наслідків голодомору і репресій – він спокутував свою безвинну провину перед Україною та своєю родиною, що довгий час не знала про його долю, але все рівно сподівалася на його повернення. Повернення творів письменника в незалежну Україну допоможе заповнити лакуни, сприятиме відновленню належного йому місця в літературі.

1. Гайдарівський В. Дещо про себе і свою творчість / Василь Гайдарівський // Письменники української діаспори: донбаський вимір / упоряд. В. А. Про-салова. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2010. – С. 128-133.
2. Біляїв В. Шукач гарного світу (Василь Гайдарівський) / Володимир Біляїв // Біляїв В. „На неокраїнім крилі...”. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 58-78.
3. Гайдарівський В. Циркачка: Оповідання / Василь Гайдарівський. – Грілей, 1986. – 285 с.
4. Васьків М. С. Матеріали з історії літературознавства та етнології для само-стійної роботи студентів. Навчальний посібник / М. С. Васьків. – Кам’янець-Подільський: ПП „Медобори”, 2010. – 168 с.
5. Гайдарівський В. Заячий пастух: Повість / Василь Гайдарівський. – Нью-Йорк: Слово, 1962. – 164 с.
6. Качуровський І. В. Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори / Ігор Качуровський // Променисті силуети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 514-531.
7. Нитченко Д. Василь Гайдарівський / Дмитро Нитченко // Нитченко Д. Листи письменників. – Мельборн, 1992. – С. 52 – 53.
8. Гайдарівський В. Спокута / Василь Гайдарівський. – Філадельфія: Накла-дом С. Гайдарівської, 1991. – 253 с.
9. Ткачук М.П. Українська література ХХ століття. Монографія. – Тернопіль: Медобори, 2014. – 604 с.